

УДК 811.161.2' 282' 373

DOI: 10.15587/2313-8416.2016.66224

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ НАЙМЕНУВАНЬ ХАМЕНЕРІЮ ВУЗЬКОЛИСТОГО, АБО ІВАН-ЧАЮ ВУЗЬКОЛИСТОГО (*CHAMÉRION ANGUSTIFOLIUM L.*)

© Р. С. Омельковець

Стаття присвячена дослідженню лексичного складу західнополіських говірок, що становить особливий інтерес, оскільки саме в лексиці відображаються різноманітні зміни в мові діалектоносіїв, а Західне Полісся і сьогодні зберігає справжні скарби для славістики. Зокрема розглянуто назви на позначення хаменерію вузьколистого, або іван-чаю вузьколистого (*Chamérion angustifolium L.*) з увагою до оцінки мотивів номінації

Ключові слова: тематична група лексики, лексема, номінація, фітономени, семантична мотивація, західнополіські говірки

The article deals with the investigation of lexical structure of Western-Polissian dialect which presents the particular interest as far as it concerns lexics reflecting different language changes in local dialect since the Western-Polissian preserves the real treasure for slavic philology. In the focus of attention are the names used to nominate Chamérion angustifolium L. with the emphasis on the motives of nomination

Keywords: lexic theme group, lexeme, nomination, phytomenon, semantic motivation, West-Polysian dialects

1. Вступ

Вагомою і дуже цікавою ланкою кожної мови є назви флорооб'єктів. Вони охоплюють величезний лексичний пласт, що відбиває давні знання про рослинний світ, який є невід'ємною частиною життя людини. Ця лексико-тематична група характеризується давністю свого походження, активністю застосування та багатством семантичних варіантів.

2. Постановка наукової проблеми

Накопичення знань про об'єкти довкілля, у тому числі й рослини, відбувалося протягом багатьох сотень років. Українські народні назви рослин – результат узагальнень багатих емпіричних даних. О. Ян-та так окреслював народне називництво: «...Народ чудово осягнув різноманітні властивості окремих рослин (лікарські, отруйні, фарбувальні, технічні, поживні і т. д.), дізнався про їх особливості й створив багату скарбницю назв, якими він нарік навколишні рослини, тобто створив свою українську народну номенклатуру» [1].

Народному іменуванню властива велика кількість синонімів (це, насамперед, добре відомі рослини: культурні, лікарські, бур'яни) та омонімічних рядів. Іноді фітономени мають дуже вузьке поширення. Проте окремі рослини добре відомі усім і їх назви є загальноукраїнськими. Але потрібно пам'ятати, щоб обрати назву за нормативну варто правильно оцінити її вживаність. А це можливо лише на основі аналізу матеріалів діалектологічних досліджень, зокрема

словників ботанічної лексики, атласів поширення фітономенив тощо.

3. Аналіз останніх досліджень і публікацій

Чимало досягнуто в галузі вивчення ботанічної лексики в останні десятиріччя. Низка мовознавців докладно дослідила регіональну лексику в різних частинах України, зокрема фітономени степових говірок досліджували Л. Д. Фроляк [2], Л. А. Москаленко [3]; східнополіських – М. В. Поїстогова [4]; західнополіських – Р. С. Омельковець [5]; закарпатських – І. В. Сабадош [6], О. Ф. Миголинець [7]; східнослов'янських – А. О. Скорофатова [8]; центральноподільських – І. В. Гороф'янюк [9]; чорнобильських – М. В. Поїстогова [4], М. М. Ткачук [10]. Але назви на позначення хаменерію вузьколистого, або іван-чаю вузьколистого (*Chamérion angustifolium L.*) досі не розглядалися, що і обумовлює необхідність проведення досліджень у цьому напрямку.

4. Мета та задачі дослідження

Проведення дослідження ставило за мету аналіз номенив на позначення цієї рослини у західнополіських говірках із позицій мотивації та етимології.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких задач:

- 1) виявити фітономени на позначення хаменерію вузьколистого в західнополіських говірках;
- 2) дослідити семантичну мотивацію зафіксованих найменувань.

5. Матеріали та методи дослідження західнополіських найменувань хаменерію вузьколистого, або іван-чаю вузьколистого (*Chamérion angustifólium L.*)

Джерелами дослідження послужили власні польові записи, лексикографічні та спеціальні дослідження.

Представлені найменування зібрано експедиційним методом у 45 західнополіських говірках упродовж 2015 року за авторською програмою, яка містить кольорові зображення рослин, поширених у Західному Поліссі.

6. Результати досліджень

Флора Західного Полісся надзвичайно багата. Лише у Волинській області зростає приблизно 1300 видів вищих спорових та насінних рослин [11]. 435 видів рослин на Українському Поліссі є лікарськими, але лише 116 використовується офіційною медициною [12]. На думку народних цілителів (*травників* (Вшн., Вжк.), *травників* (Дмд.), *дохтурів* (Тлч.), *знахарів* (Нвс., ГВ.), *знахурів* (Тлч.)), *всі рослини дуже полегши / якшо вміїши понімати // тико д'ві рослини іє в св'іті / шо ни од чого ни лічат' //* (Гт.).

Хаменерій вузьколистий, або *іван-чай вузьколистий* (*Chamérion angustifólium L.*) – добре відома (*чарівна* (Змн.)) рослина (*чар-зіл'ам* (Змн.)), що *воше славица* (Змн.) на Західному Поліссі і своїми лікарськими властивостями, і як найкращий у світі чай, що *пуд боком* (Змн.). *Його п'ють почті уд усіого / уд багат'ох хвороб' // за старих часів його п'ли люди / шо ваико прац'ували / шо з'ати в'тому / використовували як зас'ін в'ім' п'х'м'іл'а / коли сил'но г'ло'ва б'літ' / в'ід зас'туди та інших недуг' //* (Рдн.), як жарознижувальний, проти-запальний, болезаспокійливий, ранозагоювальний і потогінний засіб. Він надає заспокійливу дію, допомагає при проблемах зі сном і безсонні, при анемії, ангіні, грипі, болях у горлі, запаленнях слизової рота [13] (*помагають полоскан'а теплим настойем трави* (Рдн.)), підвищує імунітет і бадьорість духу, допомагає при отруєннях, онкологічних захворюваннях. Травники свого часу використовували траву *іван-чай* для нормалізації тиску [14], а також «*в лікуван'і чоловічих хвороб* (Рдн.)». *Друга і трет'а заварк'і з цієї трави / буде набагато смачніша і корисніша за першу / можна додати трохи мат'ринки / ш'інку рош'чавли'ної шип'шини / цукор ни обов'язко'во //* (Рдн.).

Всі опитані нами респонденти цю рослину ідентифікують, що засвідчує її широке використання: *з неї ни т'іко чайі варат' / а і робл'ат' в'ітам'ін'і салати / с'корієн'ів варат' суп / ше корієн'і мелат' і п'чут' хл'ін' //* (Рдн.). Можливістю вживати частини рослини в їжу та для лікування зумовлена, за свідченням респондентів, така назва *іван-чаю вузьколистого*, як *перебедник* (Збл.): *в'на по'може і голо'д / і хворобу переб'ідувати // ко'лис' / як хл'іба було мало / то корієн'і му'лоли / і з му'коїу м'ішали / шо' хл'іба б'іл'ше стикти //* (Збл.).

В одній із обстежених говірок *хаменерій вузьколистий* називають *копор'куй чай* (Лмч.). В основі такого найменування лежить локативна властивість цієї рослини. Як відомо, перший чай, що потрапив в Росію, коштував дуже дорого, тому і шукали йому замітники. У результаті з'явився напій із *кінрею*, що за смаком і ароматом нагадував китайський чай (*кінрей узколистный* – рос. наукова назва на позначення *хаменерію вузьколистого*; у досліджених говірках також зафіксовано номени *к'інреї* (Брг.), *к'інр'еї* (Блн., Лмч.)). У селі Копор'є під Петербургом заготовляли такого чаю велику кількість і навіть експортували його до Англії [14]. Звідси й назва – *копор'куй чай*. Секрет його приготування зараз знає майже кожен: *лист'а і к'в'іти кла'дуть на целофан і ск'ручуют' / тиснут' так / шо виступив с'к' // отак ск'ручене в целофанов'і лист'а оставл'ають на в'іс'ім або дес'ат' годин / шо воно нр'іло / так / як нр'іє с'іра трава / складе'на в купу // пот'ім вин'ати с'ц'елофану в трохи н'ім'сушити в т'ін'і / а дал'і до'сушити в п'ч'і // т'іко його н'іємо / і ни потр'ібно б'іл'ше ніяк'і чайі //* (Жрв.).

У 34 досліджених говірках зафіксовано 20 найменувань *хаменерію вузьколистого* (*Chamérion angustifólium L.*). Утвореними від латинської родової назви *іван-чаю Chamérion* є номени *хамер'ії* (Вж.) та *хамері* (Лмч.). Найпоширеніше найменування – *іван-чай* (Жрв., Втк., Чрн., Рдн., Брг., Лбч., Срх., Вдр., Шкр., Брв., Чвл., Брс., Сдч., Врн., Олк., КС., Рмч.), яке з огляду на його вживаність часто використовують як наукову назву. Рідше трапляються такі номени: *Іванкове* *зіл'а* (Блн.), *Іван та Мар'їя* (Чвл.), *Іван да Мар'їя* (Срк.), *Іван-Текл'а* (Гбн.), *золотопис'ачник* (Лпн.), *п'акун* (Врк.), *дикий л'он* (Брг., Срх., Мнв., Грк, Крс.) (*дик'ї л'он* (Врк.)), *пож'єжник* (Грд.), *сон-трава* (Змш.), *чар-зіл'а* (Змш.), *чолов'ичій чай* (Брч.), *чолов'іча трава* (Крт.), *п'уховик* (Лщ.), *грицики* (Вдц.), *дремуха* (Крт.), *перебедник* (Збл.).

Відатропонімів, що пов'язані з іменем *Іван*, у західнополіських говірках є чимало, зокрема: *іван-чай* 'цикорій звичайний' (*Cichorium intybus L.*); *Іванкове* *зіл'а* 'щитник чоловічий' (*Dryopteris filix-mas L.*); *Іван і Мар'їя* 'бегонія королівська' (*Begonia rex*); *Іван і Мар'їя*, *Іван да Мар'їя*, *Іван та Мар'їя* 'фіалка триколірна' (*Viola tricolor L.*); *іванец'* 'волошка синя' (*Centaurea cyanus L.*); 'щитник чоловічий' (*Dryopteris filix-mas L.*); *Іванів ба'м'іє'* 'цикорій звичайний' (*Cichorium intybus L.*); *іванушка* 'фікус' (*Ficus*); *іванци* 'маслюк звичайний' (*Boletus luteus L.*); *івасик* 'конюшина червона' (*Trifolium pratense L.*), а з-поміж них і назви на позначення *хаменерію вузьколистого* (*Chamérion angustifólium L.*), наприклад: *іван-чай*; *Іван та Мар'їя* (*Іван да Мар'їя*), *Іван-Текл'а*, *Іванкове* *зіл'а*. Мотивація їх, очевидно, пов'язана з часом найінтенсивнішого цвітіння цих рослин – на Івана Купала (за свідченням респондентів), коли заготовляють переважну більшість лікарських рослин. У результаті метафоричного перенесення за моделлю 'рослина' → 'рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї рослини' (за рахунок чого значною мірою поповнюється ботанічна лексика) утворилася назва *іван-*

чай на позначення *цикорію звичайного* (*Cichorium intybus L.*), оскільки його використовують як сурогат чаю [15].

Відантропонічним утворенням є і номен *ґрицики*. Згоджуємось із спробою М. М. Фещенка мотивувати таку назву легендою про цілющу силу трави, яка допомогла хлопцеві на ім'я *Гриць* вилікувати рану [16], оскільки однією із лікарських властивостей *хаменерію вузьколистого* (*Chamerion angustifolium L.*) як і *грициків звичайних* (*Capsella bursa pastoris (L.)*) є заживлення ран [14, 17]. Але це, на наш погляд, лише спроба народноетимологічного осмислення флоронимів, а не пояснення причин їх виникнення, і вказівка на те, що справжній мотив утрачено, затерто.

Результатом метафоричного перенесення за моделлю 'рослина' → 'рослина, яка в цілому або якоюсь своєю частиною подібна до цієї рослини' є і такі найменування: *золото'тис'ачник*, *плакун* та *л'упин*. Суцвіття *хаменерію вузьколистого* та *золототисячника малого* (*Centaurium minus Moench.*) мають схожий колір. Крім того, обидві рослини характеризуються однаковими темпоральними (цвітуть у червні – серпні [13]) та локативними особливостями (ростуть на галявинах, узліссях, просіках [13]). Місцем зростання *іван-чаю вузьколистого* мотивується й номен *по'жежник*, оскільки найчастіше ця рослина трапляється на лісових згарищах [14].

Назва *плакун* полімотивована. Першою мотиваційною ознакою є властивість рослини утворювати при висмикуванні із землі характерний звук (схожий на плач): *це 'з'іл':а 'плаче / йак 'його вир'ивати // (Збл.);* другою – схожість *іван-чаю вузьколистого* і *плакуна верболистого* (*Lythrum salicaria L.*) за морфологічними особливостями (кольором квітів, формою листків – *йак у вир'би* (Збл.)), терміном цвітіння та терапевтичним застосуванням. Щодо *плакуна верболистого*, то ця рослина дійсно "плаче", тобто для неї характерна гутація – виділення води з листя у вигляді крапель: *'нав'ім' йак до'ш'чу ни'ма / так йак с'л'ози з 'лис'т'а 'капайут' // (Збл.)*. Респонденти знову вдаються до народної етимології, пояснюючи: *йак 'Ісуса росп'яли / то 'мат'ір 'Божа 'плакала 'бил'а 'Йордану і 'й'її с'л'ози 'капали на це 'зил':е // то то'н'ірка 'й во'но 'бил'а 'р'ічк'и' 'плаче / а в'ід 'н'ого 'плаче ни'чиста 'сила / бо 'його бо'їїц'а // (Збл.)*.

У результаті перенесення найменування культурної рослини на дикорослу виникло найменування *'дикий л'он* ('дик'її л'он). Як і *льон-довгунець* (*Linum usitatissimum*), який здавна вирощується для отримання полотна, *іван-чай* має значні луб'яні властивості. З його волокон у давнину виготовляли мотузки та тканини [14].

Виразною є мотивація назв *сон-трава* та *др'ємуха*, оскільки в їх основі лежить лікарська властивість рослини (*хаменерій вузьколистий* надає заспокійливу дію і вживається при проблемах зі сном і безсонні [13]),

Номени *чолов'ичий чай* та *чолов'іча трава* мотивовані терапевтичною дією *іван-чаю*. Його використовують для лікування чоловічої статеві системи (простатит, аденома передміхурової залози, імпотенція) [17]. Застосування цієї рослини для лікування се-

чостатевої системи і чоловіків, і жінок [14] відображене в номенах *Іван та Мар'їя* (*Іван да Мар'їя*), *Іван-Текл'а*.

Морфологічними особливостями *іван-чаю вузьколистого* зумовлене найменування *пух'овик*. Кожна насінина має волосистий чубчик [18]. *Пух хаменерію вузьколистого* використовувався як наповнювач подушок і перин [14].

7. Обговорення результатів дослідження

Інтерес до народної фітомедицини в наш час дедалі зростає, але ті, хто вдаються до таких засобів лікування (особливо без рекомендацій лікарів та травників), повинні, по-перше, добре розуміти, про які рослини йдеться, адже не завжди всі фітооб'єкти правильно ідентифікують, оскільки інколи буває важко розрізнити представників одного роду, які схожі за зовнішніми ознаками. Тому під час фіксації такої лексико-тематичної групи потрібно бути надзвичайно уважним та обережним. По-друге, потрібно знати не лише наукові назви рослин, а і їх народні найменування, усвідомлюючи, що 12 % номінів (у західнополіських говірках) одночасно використовуються як назви кількох рослин – від 2 до 12 [5], зокрема: *іван-чай* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'цикорій звичайний (*Cichorium intybus L.*)' (Злз.); *Іванкове 'з'іл':а* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'щитник чоловічий (*Dryopteris filix-mas L.*)' (Грц.); *Іван та Мар'їя* (*Іван да Мар'їя*) 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'бегонія королівська (*Begonia rex*)' (Рвн.), 'фіалка триколірна (*Viola tricolor L.*)' [5]; *ґрицики* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'грицики звичайні (*Capsella bursa pastoris (L.)*)' [5]; *золото'тис'ачник* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'золототисячник малий (*Centaurium minus Moench.*)' [5]; *плакун* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'калла (*Calla*)' (Ктр.); *сон-трава* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)', 'крокус (*Crocus L.*)' (Брд.).

Зафіксовано випадки позначення одного десигнація в тій самій говірці кількома найменуваннями, зокрема: *к'інп'ей*, *ко'порс'куй чай*, *х'амері* 'хаменерій вузьколистий (*Epilobium angustifolium*)' (Лмч).

6. Висновки

Західнополіська флора – справжня скарбниця народної фітомедицини, а Західне Полісся і сьогодні зберігає справжні скарби для славістики. Дослідження фітономінів дозволяють не лише вивчити цю лексико-тематичну групу, але й зберегти для нащадків унікальні надбання народного травництва. Тому цікавими і важливими є роботи, які виконані на перехресті біології, фітомедицини та діалектної лексикології.

Література

1. Яната, О. Значення м'єстной номенклатури при популяризації естествознання [Текст] / О. Яната // Школьные экскурсии и школьный музей. – 1913. – № 5. – С. 15.
2. Фроляк, Л. Д. Ботаническая лексика украинских говоров Северного Приазовья [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л. Д. Фроляк. – К., 1988. – 17 с.

3. Москаленко, Л. А. Ботанічна лексика українських степових говірок Миколаївської області [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. А. Москаленко. – К., 1992. – 18 с.

4. Поістогова, М. В. Номінаційні процеси у ботанічній лексиці східнополіських говірок [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. В. Поістогова. – К., 2005. – 23 с.

5. Омельковець, Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі [Текст]: монографія / Р. С. Омельковець. – Луцьк: Вежа, 2006. – 300 с.

6. Сабадош, І. В. Формування української ботанічної номенклатури [Текст] / І. В. Сабадош. – Ужгород, 1996. – 190 с.

7. Миголинець, О. Ф. Ботанічна лексика українських говорів Закарпатської області [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Ф. Миголинець. – К., 1996. – 24 с.

8. Скорофатова, А. О. Ономасіологія та лінгвогеографія фітономів в українських східнослов'янських говірках [Текст]: монографія / А. О. Скорофатова. – Луганськ: Еталон-2, 2009. – 369 с.

9. Гороф'янюк, І. В. Структурна організація та ареалогія флоронімів центральноподільських говірок [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. В. Гороф'янюк. – К., 2010. – 20 с.

10. Ткачук, М. М. Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. М. Ткачук. – К., 2011. – 20 с.

11. Природа Волинської області [Текст] / за ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1975. – 146 с.

12. Смик, Г. К. В краю ландыша и азалии [Текст] / Г. К. Смик, Л. С. Бортняк и др. – К.: Урожай, 1989. – 208 с.

13. Мамчур, Ф. І. Довідник з фітотерапії [Текст] / Ф. І. Мамчур. – К.: Здоров'я, 1986. – 278 с.

14. Корсун, В. Ф. Русский Иван-чай [Текст] / В. Ф. Корсун, В. К. Виктор и др. – М.: Арте, 2013. – 140 с.

15. Новий тлумачний словник української мови. Т. IV [Текст]. – К.: Аконті, 2001. – 941 с.

16. Фещенко, М. М. Із легенд про назви рослин [Текст] / М. М. Фещенко // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 3. – С. 76–81.

17. Лікарські рослини: Енциклопедичний довідник [Текст] / за ред. акад. АН УРСР. А. М. Гродзінського. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1989. – 543 с.

18. Иллюстрированный определитель растений Средней России. Т. II [Текст]. – М.: Т-во науч. изд. КМК, Ин-т технолог. иссл., 2003. – 672 с.

References

1. Janata, O. (1913). Znamenie m'rstnoj nomenklatury pry populjaryzaciji estestvoznanija. Shkol'nye ekskursiy u shkol'nyj muzej, 5, 15.

2. Froljak, L. D. (1988). Botanicheskaja leksika ukrain-skih govorov Severnogo Priazov'ja. Kyiv, 17.

3. Moskalenko, L. A. (1992). Botanichna leksyka ukrai'ns'kyh stepovyh govirok Mykolai'vs'koi' oblasti. Kyiv, 18.

4. Poistogova, M. V. (2005). Nominacijni procesy u botanichnij leksyky shidnopolis'kyh govirok. Kyiv, 23.

5. Omel'kovec', R. S. (2006). Nominacija likars'kyh roslyn v ukrai'ns'komu zahidnopolis'komu govori. Luck: Vezha, 300.

6. Sabadosh, I. V. (1996). Formuvannja ukrai'ns'koi' botanichnoi' nomenklatury. Uzhgorod, 190.

7. Mygolyneč', O. F. (1996). Botanichna leksyka ukrai'ns'kyh govirov Zakarpats'koi' oblasti. Kyiv, 24.

8. Skorofatova, A. O. (2009). Onomasiologija ta lingvo-geografija fitonomeniv v ukrai'ns'kyh shidnoslobozhans'kyh govirkah. Lugans'k: Etalon-2, 369.

9. Gorof'janjuk, I. V. (2010). Strukturna organizacija ta arealogija floronomeniv central'nopodil's'kyh govirok. Kyiv, 20.

10. Tkachuk, M. M. (2011). Botanichna leksyka govirok Chornobyl's'koi' zony. Kyiv, 20.

11. Gerenchuka, K. I. (Ed.) (1975). Pryroda Volyns'koi' oblasti. Lviv: Vyshha shkola, 146.

12. Smik, G. K., Bortnjak, L. S. et. al (1989). V kraju landysha i azalii. Kyiv: Urozhaj, 208.

13. Mamchur, F. I. (1986). Dovidnyk z fitoterapii'. Kyiv: Zdorov'ja, 278.

14. Korsun, V. F., Viktorov, V. K. et. al (2013). Russkij Ivan-chaj. Moscow: Artes, 140.

15. Novyj tлумачnyj slovyk ukrai'ns'koi' movy. Vol. IV (2001). Kyiv: Akonit, 941.

16. Feshhenko, M. M. (1973). Iz legend pro nazvy roslyn. Ukrai'ns'ka mova i literatura v shkoli, 3, 76–81.

17. Likars'ki roslyny: Encyklopedychnyj dovidnyk (1989). Kyiv: URE im. M. P. Bazhana, 543.

18. Illjustrirovannyj opredelitel' rastenij Srednej Rossii. Vol. II (2003). Moscow: T-vo nauch. izd. KMK, In-t technolog. issl., 672.

*Рекомендовано до публікації д-р філол. наук, професор Аркушин Г. Л.
Дата надходження рукопису 04.03.2016*

Омельковець Руслана Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент, кафедра історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, пр. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025
E-mail: gistolab@ukr.net